

<https://doi.org/10.62837/2026.2.103>

Azərbaycan Tibb Universiteti
Xarici dillər kafedrası
QADAŞOVA AYBƏNİZ AZİK QIZI
agadashova@amu.edu.az
<https://orcid.org/0009-0003-1033-1620>

DİLİN İNKİŞAFININ DİLDAXILI VƏ DİLXARICI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş. Dil bəşəriyyətin malik olduğu ən mürəkkəb, dinamik və daim təkmilləşən edən sistemlərdən biridir. O, sadəcə informasiya ötürmək üçün bir vasitə deyil, həm də insan təfəkkürünün, sosial münasibətlərin və tarixi varisliyin güzgüsüdür. Dilçilik elminin ən fundamental və hələ də aktual olaraq qalan problemlərindən biri dilin inkişaf dinamikasını müəyyən edən amillərin tədqiqidir. Nəyə görə dillər zamanla dəyişir? Bu dəyişikliklər daxili bir zərurətdənmi yaranır, yoxsa xarici mühitin təzyiqi ilə formalaşır?

Uzun müddət dilçilik tarixində dilə statik, dəyişməz bir sistem kimi baxan metafizik yanaşmalar mövcud olsa da, XIX əsrdən başlayaraq V. fon Humboldt, H. Paul və daha sonra F. de Sössür kimi mütəfəkkirlər dilin canlı, “enerji” (fəaliyyət) xarakterli təbiətini ön plana çıxarmışlar. Müasir dilçilik elmi dilin inkişafını artıq təkcə daxili strukturların təkamülü kimi deyil, həm də sosiokulturoloji, psixofizioloji və ekstralinqvistik faktorların mürəkkəb kəsişmə nöqtəsi kimi nəzərdən keçirir.

Bu məqalədə dilin inkişafında rol oynayan hərəkətverici qüvvələr kompleks şəkildə təhlil olunmalıdır. Bu mənada dilin inkişafında dildaxili (intralinqvistik) qanunauyğunluqlar – daxili tarazlıq mexanizmləri, analogiya və enerjiyə qənaət prinsipləri ilə yanaşı, dilxarici (ekstralinqvistik) amillərin – cəmiyyətin inkişafı, dillərin qarşılıqlı təmasları və sosial ehtiyacların rolu da araşdırılmalıdır.

1. Dil daim inkişaf edir, dəyişir və dilçilik ədəbiyyatında çox vaxt haqlı olaraq dilin daimi xüsusiyyəti olan dilin dəyişməsi məsələsi dilin mahiyyəti barədə məsələ kimi izah edilir. “Hələ məşhur alman alimi Vilhelm fon Humboldt doğru olaraq vurğulayırdı ki, dilə düzgün yanaşma onu bir anlayış kimi deyil, yaradıcı fəaliyyətin özü kimi – enerji kimi anlamaq deməkdir. Lakin dil mövcudluğunun hər anında həm fəaliyyəti, həm də bu fəaliyyətin tarixi məhsulunu təmsil edir. Bu tipli obyektlərdə iki fərqli kinematik proses – obyektin genezis (yaranma) prosesi və onun fəaliyyət göstərmə prosesi nəzərə alınmalıdır. Dilin tarixi inkişafı anlayışı, bu hər iki prosesin qanunauyğunluqları bərpa edilmədən natamam qalır, çünki hər bir dəyişiklik nitq fəaliyyətində başlayır. Dilin dəyişkənliyi – həm nitq fəaliyyətinin ilkin şərti və nəticəsi, həm də dilin normal fəaliyyət göstərməsinin zəruri vəziyyəti və yekunudur. Reallığın digər bəzi mürəkkəb hadisələri kimi, dil də ziddiyyətlərin dialektik vəhdəti kimi xarakterizə oluna bilər. Elementar hissəciklər eyni zamanda

həm kvant, həm də dalğa olduğu kimi, dil də sabitlik və hərəkətliliyin, dayanıqlılıq və dəyişkənliyin, statika və dinamikanın bütöv bir vəhdətini təşkil edir” (Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка издательство. Москва. Наука, 1970, 604 с. s.199).

Lakin dildə baş verən daimi dəyişikliklər nədənsə heç də həmişə qəbul edilməmiş, bir çox dilçilər onun bu xüsusiyyətlərinə görmək istəməmişlər. Bu barədə danışarkən Ə.Rəcəbli haqlı olaraq qeyd edir ki, dilə metafizik baxışın hakim olması, yəni dilin həyatı boyu dəyişməz şəkildə fəaliyyət göstərməsi fikri müasir dilçilik baxımından doğru hesab edilmir (Rəcəbli Ə. Nəzəri dilçilik. Bakı, Nurlan, 2003, 515 s., s.441). Bu fikir artıq qəti şəkildə inkar edilir və dilə daim inkişafda olan, dinamik bir obyekt kimi yanaşılır. Bu yanaşma hələ XIX əsrin sonlarında H. Paul tərəfindən də dəstəklənirdi. O, dilin elmi tədqiqinin yalnız tarixi yanaşma ilə mümkün olduğunu qeyd edərək yazırdı: “Dilin elmi tədqiqi yalnız onun tarixi tədqiqi vasitəsilə mümkündür” (Пауль Г. Принципы истории языка. М., Издательство иностранной литературы. 1960, 500 с., s.41).

Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, dilçilik ədəbiyyatında artıq haqlı olaraq qeyd edilmişdir ki, “dil daimi xüsusiyyəti olan dil dəyişkənliyi məsələsi, dilin mahiyyəti məsələsidir” [Звигенцев В.А. Теоретические аспекты причинности языковых изменений / Новое в лингвистике, вып. 3. М., 1963, 131]. Bu səbəbdən də, dilin tarixi inkişafda olan bir obyekt kimi öyrənilməsi və dil dəyişikliklərinin əsas xüsusiyyətlərinin araşdırılması dilin mövcudluq formalarının tədqiqinin mühüm hissəsini təşkil edir. Bu isə öz növbəsində dilin mahiyyəti ilə birbaşa bağlıdır. Bununla əlaqədar olaraq, dilin təbiətinin dərk üçün onda müşahidə olunan müxtəlif dəyişiklikləri təhlil edib anlamaq lazımdır. Qeyd olunmalıdır ki, eyni bir dilin inkişafdakı hər hansı iki ardıcıl mərhələni müqayisə etdikdə, biz mütləq onlar arasında bu və ya digər fərqləri aşkar edə bilərik. Dildə baş verən dəyişikliklər daim onun mübahisəsiz və kifayət qədər aşkar xüsusiyyəti kimi qəbul edilir. Lakin bu dəyişikliklərin səbəbləri heç də həmişə aydın deyil.

Dilin cəmiyyətlə bağlı olduğunu nəzərə alsaq, cəmiyyətin inkişafı ilə dil də daim inkişaf edir və dəyişir. Bu dəyişiklik bəzən o qədər sakit və səssiz baş verir ki, bunu hiss etmək çox çətin olur. Bu barədə danışarkən H.Paul haqlı olaraq qeyd edir ki, “Dilin inkişafı heç vaxt şüurlu şəkildə baş vermir. İnsanlar danışarkən dili dəyişdirmək niyyətində olmurlar; dəyişiklik normal nitq fəaliyyətinin yan məhsuludur” (Пауль Г. Принципы истории языка. М., Издательство иностранной литературы. 1960, 500 с., s.38).

Dilin qeyd olunan ikili təbiəti, hər şeydən əvvəl, funksional xarakterli səbəblərdən qaynaqlanır. Bu məsələ dilin insan cəmiyyətindəki rolu və mövqeyi ilə sıx bağlıdır. Belə ki, dil bir tərəfdən, elmin, mədəniyyətin və texnikanın ümumi tərəqqisi ilə əlaqədar cəmiyyətdə daim yaranan yeni ehtiyacları ödəmək üçün yalnız təkrar olunmamalı, həm də bu yeni tələblərə uyğunlaşaraq dəyişməlidir. Dilin heç bir

tərəfi, nəticə etibarilə, yenilənmədən və təkmilləşmədən kənar qala bilmir. Bununla yanaşı, cəmiyyətin dəyişən ehtiyacları yeni anlayış və ideyaların ifadə edilməsi, onlarla effektiv mübadilə aparılması, eləcə də artan informasiya axınının ötürülməsi və saxlanması üçün zəruri olan yeni vasitələrin yaradılmasını daim diktə edir. Bununla belə, dəyişikliklər təkcə informasiya ötürmək deyil, həm də estetik və emosional ehtiyaclarla bağlıdır. Dil vasitələri daha təsirli və ekspressiv olmaq üçün transformasiyaya uğrayır; bu da dilin emosional funksiyasının tələbidir. Digər tərəfdən, baş verən bütün bu dəyişikliklər nəinki sosial baxımdan əsaslandırılmalı və təsdiqlənməli, həm də sosial cəhətdən məhdudlaşdırılmalıdır. Cəmiyyətin maraqları tələb edir ki, dildə baş verən heç bir çevrilmə müxtəlif nəsillərə və ya sosial qruplara mənsub kollektiv üzvləri arasında qarşılıqlı anlaşma imkanlarını pozmasın. Buna görə də, nəsillərin varisliyi hər hansı kəskin sıçrayışların və qəfil, köklü dəyişikliklərin qarşısını alan bir qüvvə kimi çıxış edir. Dil dəyişiklikləri, bir qayda olaraq, az və ya çox dərəcədə tədricən baş verir. Onların yayılması müəyyən zaman sərhədləri ilə bağlıdır. Dildə baş verən dəyişikliklər tədrici olur, çünki bu belə olmasa idi dil öz əsas funksiyasını, insanlar arasında qarşılıqlı anlaşma və ünsiyyət funksiyasını yerinə yetirə bilməzdi. Bu barədə danışıarkən, rus dilçisi E. D. Polivanov haqlı olaraq yazır: “Dil varisliyinin hər bir ayrıca mərhələsində yalnız qismən, nisbətən azsaylı dəyişikliklər baş verir. Ciddi – prinsipial dəyişmələr isə yalnız bir neçə əsr və ya hətta minilliklər ərzində toplanmış çoxsaylı kiçik yerdəyişmələrin cəmi kimi təsəvvür edilə bilər. Bu uzun müddət ərzində dilin nəsildən-nəslə ötürüldüyü hər bir fərdi mərhələ və ya hər bir ötürülmə hadisəsi dil sisteminə yalnız hiss olunmayan və ya çox az duyulan dəyişikliklər gətirir” (Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкознанию. – М., 1968. – 376 с. с.79).

Dilin inkişafı, bu səbəbdən, iki əks tendensiyanın mübarizəsi kimi: bir tərəfdən mövcud dil sisteminin qorunması və sabitləşdirilməsi, digər tərəfdən isə onun adaptasiyası, çevrilməsi və təkmilləşdirilməsi uğrunda mübarizə davam edir. Bu iki müxtəlif istiqamətli tendensiyanın obyektiv mövcudluğu variantlılıq kimi hadisədə parlaq şəkildə özünü büruzə verir.

F. de Sössürdən sonra bir çox tədqiqatçılar dildə baş verən dəyişikliyin dilin necə qurulması ilə deyil, onun funksiyasının nədən ibarət olması ilə bağlı olduğu qənaətinə gəldilər. Belə ki, canlı dillər ilk növbədə ona görə mütləq dəyişir ki, ünsiyyət vasitəsi olan nitq aktlarının əsasında insanın onu əhatə edən reallığı əks etdirməsi dayanır, yəni insan onu əhatə edən, daim dəyişən, hərəkət və inkişaf edən reallıqları ifadə edir. Bu da qeyd olunmalıdır ki, bu dəyişiklik impulsları yalnız bu və ya digər dilin fəaliyyət göstərdiyi tarixi-dəyişkən mühitdən qaynaqlanmır. Çünki prinsipcə canlı dillərin təşəkkül və təkmilləşmə prosesi heç vaxt dayanmır və mahiyyət etibarilə yalnız həmin dil öz mövcudluğunu dayandırdıqda, yəni ölü dil statusu aldıqda başa çatır. Bu prosesi isə o qədər sakit və səssiz davam edir ki, çox vaxt bu inkişafı izləmək belə mümkün olmur. Lakin bu o anlama gəlmir ki, dil

inkişaf etmir, çünki dilin inkişaf etməməsi cəmiyyətin inkişaf etməməsi anlamına gəlir.

Bu cür sakit və səssiz inkişaf prosesini XX əsrin ən görkəmli dilçilərindən biri E.Sepir “dil dreyfi” (language drift) anlayışı ilə xarakterizə edərək yazır: “Dil böyük bir cərəyan kimi daim hərəkətdədir. Onun daxili axını (dreyf) xarici təsirlərdən daha güclüdür və dilin gələcək formasını məhz bu daxili istiqamət müəyyən edir” (Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи. Москва; Ленинград: Соцэкгиз, 1934, 223 с., s.150). Göründüyü kimi, E.Sepir dilin inkişafının əsas xüsusiyyətini onun daxili qanunauyğunluqları ilə işah edir və görkəmli alimin bu yanaşması sübut edir ki, dil xarici təsirlərdən, yəni ekstralinqvistik amillərdən asılı olmayaraq, öz daxili axarı ilə inkişaf etməyə meyillidir.

Digər tərəfdən, bəzi dilçilər dilin yalnız tarixi inkişafı ilə maraqlanırlar, dil dəyişmələrini dilin əsas xüsusiyyəti kimi izah edirlər. Məlumdur ki, dilin tarixi yalnız dəyişikliklərdən ibarət deyil və dil təkamülünü daimi transformasiyalara endirmək kifayət qədər birtərəfli yanaşma hesab edilir. Bu səbəbdən də dilçilik sahəsi yalnız dil dəyişikliklərinin təhlili ilə məhdudlaşdırıla bilməz. Belə ki, uzun müddət qorunub saxlanılan və hər cür təsirlərə qarşı müqavimət göstərən dil faktları həmin dilin strukturu üçün ən fundamental və xarakterik cəhətləri özündə birləşdirir.

Gənc qrammatiklər məktəbinin görkəmli nümayəndəsi H. Paul öz məşhur “Dil tarixinin prinsipləri” əsərində qeyd edirdi ki, dil daxili bir tarazlıq mexanizminə malikdir. O, analogiyanı dilin inkişafında ən böyük yaradıcı qüvvə kimi qiymətləndirərək yazır: “Analogiya – dil strukturunun yaradıcısıdır. Dilin inkişafı köhnə formaların yeni ehtiyaclara uyğun olaraq analogiya yolu ilə yenidən formalaşdırılması prosesidir” (Пауль Г. Принципы истории языка. М., Издательство иностранной литературы. 1960, 500 с., s.132).

Bu mənada dilin inkişafına dilçilik tarixində yanaşmalar fərqli olmuşdur. Dildə baş verən dəyişikliklərə dilçilik tarixində müxtəlif istiqamətdə araşdırılmışdır. Çünki mürəkkəb dinamik sistem olan dilin inkişafını yalnız bir amilin təsiri ilə baş verə bilməz. Buna görə də dilin inkişafını müəyyən bir amillə, hətta universal səbəblə bağlayan tədqiqatçıların fikri ilə razılaşmaq doğru olmazdı. Müasir dilçili elmi dildə baş verən dəyişiklikləri bir sıra səbəblərlə, hətta səbəblər toplusu ilə əlaqələndirir. Lakin bu mövqedə də dilçi alimlər arasında vahid bir rəy yoxdur. Dil dəyişmələrinin səbəblərini izah edən və buna fikir bildirən alimlərin fikirlərini ümumilikdə üç qrupda birləşdirmək olar:

Birinci qrupa daxil olan dilçilər dildə baş verən dəyişiklikləri dilxarici – ekstralinqvistik amillərlə bağlayırlar. Onların fikrincə, bu dəyişikliklər konkret dilin xidmət etdiyi cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər dildə də öz əksini tapdığından dillərin inkişafı məhz bu səbəblərlə bağlı olur və bundan kənar heç bir dəyişiklik baş vermir. Bu fikir daha çox sosial dilçilik nümayəndələrinin əsərlərində rast gəlinən və geniş yayılan tezislərdən hesab edilir. Xüsusən də Gənc qrammatiklər

məktəbinin fərdi psixologizmini tənqid edən dilçilərdən başlayaraq dilçilikdə bu fikir dominant olmağa başladı. Gənc qrammatiklər məktəbinin məşhur nümayəndəsi H. Paulun fikirləri bu baxımdan çox maraqlıdır. Alim yazırdı: “Dilin həqiqi tarixi fərdlərin nitq fəaliyyətinin ardıcılığından ibarətdir. Bizim üçün fərdi nitq fəaliyyətindən kənardə heç bir real dil obyektinə yoxdur” (Пауль Г. Принципы истории языка. М., Издательство иностранной литературы. 1960, 500 с., s.44). Göründüyü kimi, Gənc qrammatiklər fərdin nitq fəaliyyətindən kənardə dili təsəvvür etmədilər. Lakin sosioloji konsepsiyanın tərəfdarları dildə baş verən təkamülün dildaxili səbəblərini qətiyyətlə rədd etməsələr də, göstərdilər ki, bu daxili səbəblərin arxasında da dilxarici, yəni ekstralingvistik amillər dayanır və dil dəyişmələrinin daxili səbəbləri də bilavasitə olmasa da dolayısı ilə ekstralingvistik faktorlarla bağlıdır. Bu barədə də dilçilər arasında mübahisəli fikirlər vardır. Bu mənada müasir sosiolingvistikanın banisi hesab edilən U. Labovun fikirləri maraqlıdır. Alim bu fikri müdafiə edərək göstərdi ki, dil dəyişiklikləri sosial reallıqdan təcrid olunmuş şəkildə baş verə bilməz. O, haqlı olaraq qeyd edirdi ki, “dil dəyişikliyi vakuuma baş verə bilməz. Dildə baş verən hər bir dəyişiklik sosial strukturun daxilində başlayır və sosial qrupların qarşılıqlı münasibətləri vasitəsilə yayılır” (Labov, W. (2001). Principles of Linguistic Change, Vol. 2: Social Factors. Oxford: Blackwell Publishers., s.23). Beləliklə, müasir dilçilikdə özünəməxsus tədqiqatları ilə seçilən V. Labovun tədqiqatları sübut edir ki, dilin inkişafı yalnız dildaxili səbəblərlə deyil, eyni zamanda cəmiyyətdəki sinfi və sosial təbəqələşmə ilə birbaşa əlaqəli baş verir.

Dilçiliyin inkişafının sonrakı mərhələsində strukturalizmin dilçilik məktəbinin və müasir dilçiliyin banisi hesab edilən Ferdinand de Sössür dili tamamilə fərqli, sosial bir hadisə kimi xarakterizə etdi. H. Paulun fərdi yanaşmasına qarşı çıxan F. de Sössür qeyd edirdi ki, “dil fərddən kənardadır və o, kollektivin fərdə təqdim etdiyi hazır bir məhsuldur. Fərd təkbəşinə onu nə yarada bilər, nə də dəyişdirə bilər” (Sössür F. Ümumi dilçilik kursu. Bakı, Mütərcim, 2003, 212 s., s.14). Dilçiliyin sonrakı inkişaf dövründə, məhz bu yanaşma sosioloji dilçilik konsepsiyasının tərəfdarları üçün əsas baza rolunu oynadı. Onlar dildə baş verən inkişafın dildaxili səbəblərini tam rədd etmədilər, lakin göstərdilər ki, dildə baş verən bu daxili səbəblərin arxasında da dilxarici, yəni ekstralingvistik amillər dayanır.

İkinci qrup dilçilər isə əksinə dil dəyişmələrində ekstralingvistik amillərin rolunu qəbərdir, əksinə dildaxili amilləri nəzərə almır, bəzən isə ümumiyyətlə, qəbul belə etmək istəmirlər.

Üçüncü qrup dilçilər isə mütləq əksəriyyəti təşkil edir ki, bu dilçilər dildə baş verən proseslərin dildaxili və dilxarici təsirlər hesabına baş verdiyini qəbul edir və dilin inkişafının bu iki tərəfin qarşılıqlı təsirindən yarandığını qeyd edirlər.

Mürəkkəb, eyni zamanda açıq və dinamik sistem olan dildə baş verən dəyişikliklərə onun daxili inyersiyası səbəb olduğu kimi, kənar təsirlər də səbəb ola bilər.

Bu kontekstdə müasir dilçiliyin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan N. Xomskinin yanaşması xüsusi ilə maraq doğurur. Məlumdur ki, N. Xomski dili sosial bir hadisədən daha çox, insanın bioloji təkamülünün məhsulu kimi qiymətləndirir və onun fikrincə, dil insanın təbiəti və beyin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Alim qeyd edir ki: “Dilin inkişafı fərdin öyrəndiyi bir şey deyil; o, müəyyən bir mühitdə fərdin daxili qabiliyyətinin təbii şəkildə üzə çıxması, yəni “böyüməsi” prosesidir” (Chomsky N. Rules and Representations. Columbia University Press (Nyu-York), 1980, 299 p., s.134). Göründüyü kimi, N. Xomskiyə görə, dil bilavasitə insanın daxili təbiəti ilə bağlıdır və bu mənada dildə baş verən proseslər insanın daxili potensialı ilə bilavasitə bağlıdır. Bu mənada dilin inkişafı da biravasitə dildaxili amillərlə bağlıdır.

Dilçi alimlər dilin inkişafına təsir edən amilləri üç qrupda cəmləyirlər: 1) dilin strukturu, yəni daxili quruluşu; 2) dilin mövcudluğunun psixoloji, fiziki, məkani, sosial və s. şəraiti; 3) dilə hazırkı zamanda və hazırkı yerdə başqa dillərin göstərdiyi təsir. Burada birinci qrup amillər intralinqvistik, yaxud dildaxili səbəblərlə, ikinci qrupa dilxarici, yaxud ekstralinqvistik səbəblər aid edilə bilər. Üçüncü qrupa isə dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsirini aid etmək olar. “Dillərin qarşılıqlı təsiri məsələsindən XIX əsrdə məşhur dilçi Hüqo Şuxardt bəhs etmişdir. Sonralar bu məsələnin öyrənilməsi mübahisələrə səbəb olmuşdur. Bəzi alimlər dillərin qarşılıqlı təsirinin tədqiqini dilçilikdən kənar problem hesab etmişlər. Onların fikrincə, dilin inkişafı üçün ancaq daxili faktorlar zəruridir” (Qurbanov A. Ümumi dilçilik. III c., s.281).

Lakin XX əsrin ortalarında bu yanaşma köklü şəkildə dəyişdi. Dillərin təması sahəsində fundamental tədqiqatların müəllifi olan Uriel Weinreich sübut etdi ki, iki dilin təması linqvistik dəyişikliyin ən güclü xarici katalizatorudur; bu zaman dillər bir-birinin həm lügət tərkibini, həm də strukturunu transformasiya edir (Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие, s.25). Ə.Rəcəblinin fikrincə isə, dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri, yaxud bir dilin bizi maraqlandıran dilə güclü təsiri bir tərəfdən ekstralinqvistik hadisə olsa da, digər tərəfdən daha çox ictimai-iqtisadi, hətta siyasi hadisədir. Lakin başqa mövqedən yanaşsaq, əlaqəyə girən dillərin alacağı forma həmin dillərin özündən, onların strukturundan, sistemin dəyanətindən və s.-dən asılıdır. Bu mənada bir linqvistik sistemin başqa linqvistik sistemə təsirini dildaxili proses də hesab etmək olar (Rəcəbli Ə. İnterferensiya. S.35).

A.Reformatskiy dilçilik tarixində dilin inkişafı ilə bağlı fikirləri cəmləyərək altı qrupa bölür:

1. Romantiklərin (Şlegel qardaşları, Y.Qrimm, V.Humboldt) dillərin gözəl keçmişinin zirvələrə və gözəlliklərə çatdığı, lakin “xalq ruhunun” tənəzzülü ilə

əlaqədar olaraq dağıldığı barədəki fikirləri yanlış və qeyri-realdır. Alimin bu fikirlərini romantik görüşlərin rədd edilməsi kimi izah etmək olar.

2. Dil və dillər tarixi olaraq inkişaf etdiyi və bu naturalistlərin (bioloji materialistlər, məsələn, A.Şleyxer) düşündüyü kimi “orqanizmin” böyüməsinə bənzəmədiyi üçün, onların inkişafında bitkilərdə, heyvanlarda və insanın özündə olduğu kimi doğulma, yetkinləşmə, çiçəklənmə və tənəzzül dövrləri yoxdur. Bunu naturalist müqayisənin rədd edilməsi kimi izah etmək olar.

3. Yeni dilin yaranması heç bir “partlayış”, kəsilmə və birdən-birə sıçrayışla baş vermir. Buna görə də, ictimai hadisə olmasına baxmayaraq dilin inkişafı bazis və üstqurumun inkişafından tamamilə fərqli qanunlarla baş verir. Belə ki, bazis və üstqurumun inkişafı, bir qayda olaraq, məhz sıçrayışlar və partlayışlarla bağlıdır.

4. Dilin inkişafı və dəyişməsi kəsilməzliyin pozulması olmadan, əvvəllər mövcud olanın davam etməsi və dəyişdirilməsi yolu ilə baş verir. Üstəlik, bu dəyişikliklərin sürəti müxtəlif dövrlərdə qeyri-bərabərdir: elə dövrlər olur ki, dilin quruluşu min illərlə stabil qalır; elə də olur ki, iki yüz il ərzində dilin quruluşu güclü şəkildə dəyişir (məsələn, XIV–XVI əsrlərdə rus dilinin feil sisteminin və ya XI–XII əsrlərdə fonetik sistemin yenidən qurulması, həmçinin ingilis dilində “Böyük sait sürüşməsi” XV–XVI əsrlərdə baş verir, köhnə fransız dilində isə hallanma paradigmasının tənəzzülü bütün orta əsrlər dövrünü əhatə edir).

5. Dilin müxtəlif tərəfləri qeyri-bərabər inkişaf edir. Bu, fonetikanın qrammatikadan daha sürətli dəyişməsi və ya əksinə olması ilə deyil, hər hansı dilin mövcudluğunun konkret tarixi şərtləri ilə bağlıdır. Səbəb isə onunla bağlıdır ki, dilin bütövlükdə bir struktur olmasına baxmayaraq, bu strukturun insanın təfəkkürünün keyfiyyətcə fərqli abstraksiya tiplərinə əsaslanan müxtəlif səviyyələri müxtəlifcinsli vahidlərə malikdir; onların tarixi taleyi isə həmin dilin daşıyıcılarında onların tarixi inkişafı prosesində yaranan müxtəlif amillərlə əlaqəlidir.

6. Bir çox dilçilər və bütöv dilçilik məktəbləri dillərin tarixi inkişafının əsas amili kimi onların qarışma və ya çarpazlaşma faktlarına böyük, hətta həlledici əhəmiyyət verirdilər. Şübhəsiz, dillərin qarışması və ya çarpazlaşması hadisələrinin dillərin inkişafındakı rolunu inkar etmək olmaz (Reformatskiy Vvedeniya v yazıkovvedeniya).

Ümumilikdə, bu qənaətə gələ bilərik ki, dilin inkişafını yalnız bir səbəblə bağlamaq doğru olmazdı. Dilçilik ədəbiyyatında artıq qəbul olunmuşdur ki, dildə baş verən dəyişikliklər iki amillə bağlı baş verir: dil dəyişikliklərinin xarici amilləri və dil dəyişikliklərinin daxili amilləri. Ümumiyyətlə, dil dəyişmələrinin səbəbini müəyyənləşdirmək heç də asan məsələ deyil. Çünki hər hansı dil dəyişməsi çox vaxt bir sıra daxili və xarici amillərin birgə fəaliyyəti nəticəsində baş verir. Digər tərəfdən, dil dəyişiklikləri adətən bir sıra dildaxili və dilxarici səbəblərdən birgə nəticəsində baş verir, lakin adətən bu səbəblərdən biri daha həlledici olur və bu özünü dil dəyişmələrində qabarıq şəkildə göstərir.

Lakin qeyd olunmalıdır ki, dilin yenidənqurulma və inkişafı prosesi cəmiyyətin maddi və texniki inkişafı ilə bağlı olaraq dilin yalnız cavab reaksiyası şəklində yenidən qurulması ilə məhdudlaşmış qalmır və özündə dilin inkişaf prosesi, həmçinin dil texnikasının təkmilləşdirilməsi zərurətini nəzərdə tutur ki, bu da öz növbəsində konkret dillərin təşkilində mövcud olan ziddiyyətlərin, hətta mövcud qüsurların aradan qaldırılmasını ehtiva edir. Bu səbəbdən də, etiraf etmək lazımdır ki, dildə baş verən dəyişikliklərin ən azı bir hissəsi dil mexanizminin yenidən qurulmasının daxili zərurəti hesabına yaranır. Bu cür yenidənqurmanın xüsusi bir halı kimi mövcud linqvistik sistemin və ya onun ayrı-ayrı bəndlərinin qeyri-mükəmməlliyi nəticəsində yaranan dəyişiklikləri misal göstərmək olar. Nəhayət, bir sıra dəyişiklikləri bilavasitə bir dilin digərinə təsiri ilə bağlamaq mümkündür. Beləliklə, ümumi şəkildə qeyd etmək olar ki, dilin yenidən qurulması iki müxtəlif hərəkətverici qüvvənin təsiri altında baş verə bilər: onlardan biri dilin təyinatı və cəmiyyətin kommunikativ ehtiyaclarının reallaşdırılması ilə, digəri isə dilin təşkil olunma prinsipləri, onun müəyyən substansiyada təcəssümü və xüsusi işarələr sistemi kimi mövcudluğu ilə bağlıdır. Nəticə etibarilə, dil öz təkamülündə ikitərəfli asılılıq nümayiş etdirir: bir tərəfdən mövcud olduğu mühitdən, digər tərəfdən isə öz daxili mexanizmindən və quruluşundan.

Dilin inkişafında ilk növbədə dildaxili amillər xüsusi rol oynayır, çünki dil, hər şeydən əvvəl, özünü tənzimləyən qapalı bir sistemdir. Bu xüsusiyyəti fransız dilçisi Antuan Meyye məşhur bir düsturla ifadə edərək yazırdı ki, “dil hər bir hissənin digəri ilə sıx bağlı olduğu və bir-birini şərtləndirdiyi vahid bir sistemdir” (Мейе А. Сравнительный метод в историческом языкознании, М.: Издательство иностранной литературы, 1954. 104 с. s.28). Meyyenin bu fikri təsdiq edir ki, sistem daxilindəki hər hansı bir dəyişiklik təsadüfi deyil, bütövün tarazlığını qorumağa xidmət edir.

Dilin inkişafının mühüm bir tərəfi də dildə enerjiyə qənaət prinsipinə əsaslanır. Məlumdur ki, dilin inkişafında bir qrup dilçi bu nəzəriyyəni irəli sürür və onu əsaslandırmağa çalışırlar. Bu qrupa daxil olan dilçilərin fikrincə, dildə əsas prinsip minimum səy, yəni nitqə qənaət prinsipidir. Funksional dilçiliyin görkəmli nümayəndələrindən biri A. Martine də dilin təkamülünü bu dialektik ziddiyyətlə izah etməyə çalışır. Alimin fikrincə, “dil inkişafı bir tərəfdən insanın ünsiyyət ehtiyacları, digər tərəfdən isə onun intellektual və fiziki enerjiyə qənaət etmək meyili arasındakı daimi ziddiyyətin nəticəsidir” (Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях. М., Издательство иностранной литературы, 1960, 261 с., s.45). Qeyd olunan bu iki meyil – sabitlik və dəyişkənliyin özünəməxsus birləşməsi, eləcə də onların konkret dil və konkret tarixi şəraitdəki qarşılıqlı əlaqə formaları, dildəki mümkün dəyişikliklərin hüdudlarını və templərini müəyyən etməklə yanaşı, həm də bu dəyişikliklərin xarakterini şərtləndirir. Bu deyilənləri ümumiləşdirərək A. Martine yazır: “Dil, bir tərəfdən ünsiyyət ehtiyaclarının

dəyişməsi nəticəsində yaranan təzyiq altında, digər tərəfdən isə gücə (enerjiyə) qənaət prinsipi ilə ənənə arasındakı daimi münaqişə şəraitində dəyişir” (Мартине А. Структурные вариации в языке // Новое в лингвистике. Вып. 4. М., 1965, s.449 – 464, s.451). Н. Paulun “analogiya” prinsipi ilə əsaslandığı kimi, xarici amillər dildə müəyyən lüğət dəyişikliklərinə səbəb olsa da, bu yeniliklərin dilin qrammatik və fonetik sisteminə uyğunlaşdırılması daxili qanunauyğunluqlar hesabına baş verir. Beləliklə, dilin inkişafını dildaxili və dilxarici amillərin vəhdəti kimi qəbul etmək, müasir dilçiliyin ən obyektiv yanaşmasıdır. Bu amillərin qarşılıqlı təsiri dildə həm stabil qalmalı olan nüvəni qoruyur, həm də onun zamanın tələblərinə uyğun transformasiyasını təmin edir.

Dil dəyişikliklərinə səbəb olan amillərin müxtəlifliyinə baxmayaraq, onların hamısı üçün bir diqqətçəkən xüsusiyyət xarakterikdir. Dilin dəyişməsi və onun sisteminin təkmilləşməsi meyli ilə yanaşı, burada daim dilin kommunikativ yararlılıq vəziyyətində saxlanılmasına yönəlmiş güclü bir tendensiya müşahidə olunur ki, bu da özünü tez-tez başlayan çevrilmələrə qarşı müqavimətdə büruzə verir. Dildəki bütün yenidənqurma proseslərinə, bir qayda olaraq, mövcud dil vasitələrinin möhkəmləndirilməsinə və qorunub saxlanılmasına yönəlmiş, kəskin dəyişikliklərin qarşısını alan özünəməxsus tormozlanma prosesləri qarşı durur. Dilin quruluşunun müxtəlif sahələri – fonetika, leksika, qrammatika və s. üçün eyni olmayan xüsusi inkişaf templəri məhz buradan qaynaqlanır; müxtəlif səviyyələrin dəyişikliklərə bu və ya digər dərəcədə məruz qalması da bununla bağlıdır (məsələn, fonetik quruluşun ən yüksək mobilliyi, bu da tez-tez onun dilin ümumi yenidən qurulmasında inqilabi rolunu vurğulamağa əsas verirdi). Nəhayət, dillərin spesifik dinamik dayanıqlığı da buradan irəli gəlir ki, bu da sistemin ayrı-ayrı hissələrindəki əhəmiyyətli dəyişikliklərə baxmayaraq, onun uzun müddət ərzində öz-özünə eyniliyini (identikliyi) qoruyub saxlamasına imkan verir.

Qeyd olunan bu amillər bütün dillərin inkişafında bir-biri ilə sıx çulğalaşır qarşılıqlı təsir göstərir. Buna görə də dil dəyişmələrinin səbəblərinin, istiqamətinin və formalarının tədqiqi mürəkkəb bir problem kimi qarşıda durur. Bu zaman dilxarici səbəblərdən və yaxud xarici mühitin təsiri ilə şərtlənən dil dəyişiklikləri ilə paralel olaraq, dilxarici səbəblərlə bağlı olmayan dəyişikliklər də qabarıq şəkildə üzə çıxır ki, bu da dil sisteminin inkişafının nisbi müstəqilliyi haqqında danışımağa əsas verir. Digər tərəfdən, dil sisteminin inkişafı müəyyən dərəcədə bəzi xüsusi yerdəyişmələrdən asılı olmayaraq və onlardan təcrid olunmuş şəkildə baş verir.

Eyni zamanda, dilin fasiləsiz olaraq dəyişməsi və dəyişmə vəziyyətində olması müddəasını yalnız o mənada başa düşmək lazımdır ki, dil qeyri-məhdud təkmilləşmə və yaradıcılıq qabiliyyəti nümayiş etdirir; bu, dilin daim kökündən yenidən qurulması demək deyil. Məhz buna görə də dilin həyatındakı yenidənqurma amillərini şişirtmək və həddindən artıq qiymətləndirmək olmaz. Dilin ümumi xarakteristikasında sadalanan hər bir xüsusiyyət – statika və dinamika, sabitlik və

hərəkətlilik, dəyişkənlik və sabillik – öz adekvat əksini tapmalıdır. Belə ki, dil sisteminin nisbi sabitliyi hər hansı dil normalarının, o cümlədən ədəbi normaların yaradılmasının təminatıdır. Dil hadisələrinin kodifikasiyası (qaydalar halına salınması) məhz buna əsaslanır. Dilin sabilliyi hər cür ənənənin dəstəklənməsi və qorunub saxlanılmasına imkan verir və yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dilin bir nəsilədən digərinə maneəsiz ötürülməsini təmin edir. Əksinə, dilin hərəkətliliyi və dəyişmə qabiliyyəti ona getdikcə daha mürəkkəb və müxtəlif funksiyaları yerinə yetirməyə, ətraf aləmin daha mürəkkəb hadisələrini mükəmməl şəkildə əks etdirməyə və xidmət etdiyi cəmiyyətin yenidən qurulması ilə birlikdə tədricən yenidən formalaşmağa imkan verir.

Dildə sabitlik və dəyişkənlik kimi əks xüsusiyyətlərin obyektiv mövcudluğu həm də o deməkdir ki, hər iki xüsusiyyət dilçilik tədqiqatlarının predmeti olmalıdır. Konkret işlərdə onlardan yalnız birinə üstünlük verilməsi ancaq həmin tədqiqatın xüsusi vəzifələri və məqsədi ilə əsaslandırıla bilər. Başqa halda bu tədqiqat heç vaxt istənilən nəticəni verə bilməz və birtərəfliliyi ilə seçiləcək.

Bütün bu deyilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, dildə dəyişikliklərin baş verməsinin səbəblərini iki əsas kateqoriyaya bölmək olar: dil dəyişmələrinin xarici səbəbləri yaxud faktorları (bunlara dilçilik ədəbiyyatında bəzən dilin inkişafının xarici qanunları da deyilir) və bu dəyişikliklərin daxili səbəbləri yaxud faktorları (bunlara dilçilik ədəbiyyatında bəzən dilin inkişafının daxili qanunları da deyilir). Praktikada dil dəyişikliklərinin səbəblərini, bu səbəbin intralinqvistik, yaxud ekstralinqvistik olduğunu müəyyənləşdirmək çətin olur, çünki bu və ya digər dil dəyişikliyi bir sıra dilxarici və dildaxili səbəblərin birgə fəaliyyətinin nəticəsi olur. Bəzən elə olur ki, bu və ya digər dil dəyişikliyi bir qəbildən olan, yəni bir kateqoriya daxil olan səbəblərin birgə fəaliyyətinin nəticəsi olur. Bəzən elə olur ki, bu və ya digər dil dəyişikliyi bir qəbildən olan, yəni bir kateqoriyaya daxil olan səbəblər silsiləsinin nəticəsi olur. Nadir hallarda müəyyən bir (dildaxili, yaxud dilxarici) səbəb olur. Dil dəyişmələrinin bir sıra (daxili və xarici) səbəblər üzündən baş verməsinə baxmayaraq bir dil dəyişikliyinə, adətən, bu səbəblərdən biri, dəyişikliyin baş verməsinə bilavasitə təsir göstərənə daha qabarıq şəkildə təzahür edir.

Dildə baş verən dəyişikliklərin daxili qanunauyğunluqlarından danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, hər bir dilin yalnız özünə məxsus olan və digər dillərdən fərqləndirən daxili inkişaf qanunları vardır. Dilin inkişafının daxili amilləri hər bir dilin daxili mexanizminin müstəqil şəkildə inkişafını təmin edən əsas xüsusiyyətlərdir. Ə.Rəcəblinin fikrincə, dilin inkişafının daxili faktorları dil mexanizminin müstəqil inkişafını təmin edir. Dilin inkişafının nisbi müstəqilliyini və dildə dinamik yaradan səbəblərlə dilin inkişafının daxili faktorları deyilir.

Dilin inkişafının daxili faktorlarını xarici faktorlarından fərqləndirən əsas xüsusiyyət daxili səbəblərin zamandan asılı olmasıdır. Daxili səbəblər indiyədək mövcud olmuş, indi mövcud olan və gələcəkdə də mövcud ola biləcək bütün dillər

üçün eyni dərəcədə qüvvədə qalır (Rəcəbli Ə. Nəzəri dilçilik. Bakı, Nurlan, 2003, 515 s., s.461).

Dilin inkişafının daxili səbəbləri dedikdə, dilçilikdə dilin müxtəlif yaruslarında baş verən tarixi proseslər, dil tarix inkişaf ənənələri, dil yaruslarında baş verən qarşılıqlı təsirlər nəzərdə tutulur.

Dildə baş verən dəyişikliklərin daxili səbəblərini xarici səbəblərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, daxili səbəblər heç bir zaman məhdudiyətli olmur, yəni onlar dilin ümumi xüsusiyyətlərini özündə ehtiva etdiyindən daim eyni qalır. yoxdur, halbuki hər bir xarici impulsun, daha doğrusu, onun təsirinin müəyyən bir tarixi dövrlə məhdudlaşdığı görünür. Bu mənada dilin inkişafının dildaxili səbəbləri həqiqətən də panxronik hesab edilir, yəni bütün zamanlar üçün keçərlidir. Dilçilərin fikrincə, dilin inkişafının bu səbəbləri artıq mövcudluğunu dayandıran dillərdə də, hazırda mövcud olan müasir dillərdə də fəaliyyət göstərir və gələcəyin dillərində də fəaliyyət göstərəcək. Çünki dilin daxili inkişaf qanunları onun özünü müəyyənləşdirir və dilin inkişafının daxili qanunların özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcuddur. “Dilin inkişafının xüsusi daxili qanunları dedikdə yalnız müəyyən dillərə yaxud dil qruplarına və dil strukturunun ayrıca yaruslarına tətbiq edilən prinsiplər nəzərdə tutulur. Məsələn, türk dilləri üçün ahəng qanunu, german dilləri üçün samitlərin ilkin və ikinci dəyişməsi, slavyan dilləri üçün samitlərin incələşməsi fonetik qanun hesab edilir. Flektiv dillər üçün hallanma və təsriflənmə paraqdimasında yeknəsəqlik ənənəsi, morfoloji yenidən birləşmə və sadələşmə prosesləri və s. morfoloji qanunauyğunluq hesab edilir (Rəcəbli Ə. Nəzəri dilçilik. Bakı, Nurlan, 2003, 515 s., s.462).

Dildə baş verən dil dəyişmələrinin daxili qanunauyğunluqlarının səbəbləri heç də az deyil. Dilçilik ədəbiyyatında bu səbəblər ən müxtəlif formalarda izah edilir. Daxili dəyişikliklər daha çox insan orqanizminin fizioloji xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirilir. Bu da səbəbsiz deyil. Çünki insan orqanizminin bioloji imkanları hüdudsuz deyil. Bu səbəbdən də dil də digər insana məxsus bacarıqlar kimi müəyyən məhdudiyətlər daxilində fəaliyyət göstərir. Bu səbəbdən də insan nitqi onun fiziologiyasına uyğun formalaşır. Məlumdur ki, nitq həm də fizioloji olaraq enerji aparır. Bu səbəbdən də insan danışarkən enerjiyə qənaət prinsipi işə düşür. Buna görə də nitqdə ağırlıq yaradan səslər, səs birləşmələri reduksiyaya uğrayır və bu da dilin inkişafında özünəməxsus yer tutur. Məsələn, türk dillərində dildaxili amillərin ən bariz nümunəsi hesab edilən ahəng qanunu dildə ahəngdarlıq yaratmaqla həm də nitq prosesini asanlaşdırmağa xidmət edir. Deməli, dildə baş verən dildaxili proseslər bilavasitə həm də insan fiziologiyası ilə bağlıdır. Digər tərəfdən bu, ərazi ilə də bağlıdır. Beləliklə, dil mexanizminin insan orqanizminin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşmasının daimi ənənəsi yaranır və dilin mövcud olduğu bütün dövrlərdə fəaliyyət göstərir.

Dilçilik ədəbiyyatında dil mexanizminin insan fiziologiyasına uyğunlaşması ilə bağlı danışıq onun bir neçə xüsusiyyəti qeyd edilir:

1. Tələffüzü asanlaşdırmaq tendensiyası. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, nitq daim asanlaşmaya meyil edir bu da öz növbəsində çətin səslərdən uzaqlaşma ilə nəticələnir ki, buna nitqdə qənaət prinsipi səbəb olur. Bu xüsusiyyət dilçilik ədəbiyyatında kifayət qədər təhlil olunmuşdur. Bu xüsusiyyət daha çox fonetik quruluşun inkişafı ilə bağlı qeyd edilir.

2. Fərqli mənaların müxtəlif ənənələrlə ifadə etmək tendensiyası. Bu tendensiya dilçilik ədəbiyyatında çox vaxt omonimlikdən uzaqlaşma da adlandırılır, yəni dil adətən eyni formalardan qaçır. Bu tendensiyanın prinsiplərinə görə dil omonim yaratmaqdan çəkinir.

3. Eyni, yaxud yaxın mənaları bir forma ilə ifadə etmək tendensiyası. Dünyanın bir çox dillərində bu tendensiya analogiya üzrə formaların eyniləşməsi də adlanır. Analogiya üzrə formaların eyniləşməsinin iki tipi daha çox yayılmışdır: a) mənaca tam eyni, lakin xarici görünüşcə müxtəlif olan formaların eyniləşməsi; b) xarici görünüşcə müxtəlif müxtəlif olan, funksiya və mənasında yalnız müəyyən oxşarlıq təzahür etdirən formaların eyniləşdirilməsi. Qeyd olunmalıdır ki, birinci hadisəyə ikincidən daha az rast gəlinir.

Məsələn, orta fars dilində birinci şəxsin təkində şəxs əvəzliyinin iki forması mövcud olmuşdur: az “mən” (qədim fars dilindəki adlıq halda olan adam “mən”, avesta dilindəki azəm “mən” sözündən) və man “mənim, məni, mən”. Man forması mənşəyinə və ilkin istifadəsinə görə vasitəli hal (qədim fars dilindəki yiyəlik halda olan mana “mənim, mənə” sözündən) idi. Əvəzliyin əvvəllər vasitəli halda olan bu forması orta fars dilində faktiki olaraq həmin əvəzliyin universal formasına çevrilmiş və tədricən adlıq halda olan az formasını sıxışdırıb çıxarmışdır. Müasir fars dilində yalnız man əvəzliyi mövcuddur, az isə artıq yoxdur. Analogiya üzrə bu bərabərləşmənin (eyniləşmənin) əsas səbəbi, eyni funksiyanı daşıyan iki fərqli quruluşun aradan qaldırılmasına olan meyil olmuşdur. Ə.Rəcəbli bu halın müasir fars dilində hələ də qaldığını qeyd edərək yazır: “Uyğun proses talış dilində getməmişdir. Müasir talış dilində az əvəzliyi təkcə adlıq halda mübtədə funksiyasında və -im şəkilçisi qəbul edib xəbər vəzifəsində işlənir, adlıq halda mübtədə funksiyasında nadir hallarda işlənir (Rəcəbli Ə. Nəzəri dilçilik. Bakı, Nurlan, 2003, 515 s., s.464).

4. Morfemlər arasında aydın hədd yaradılması tendensiyası. Bəzən elə olur ki, əsasən son saitinin şəkilçinin ilk saiti ilə birləşməsi nəticəsində köklə şəkilçi arasında aydın sərhəd müəyyənləşdirmək olmur. Hind-Avropa ulu dilində saitle bitən sözlər hallandıqda əsasın saiti sabit qalır, şəkilçi isə saitdən sonra artırılırdı, müasir hind-Avropa dillərindən məsələn, rus dilində bu prinsip pozulur, sözün son saiti dəyişir.

5. Dil vəsaitinə qənaət tendensiyası. Bu, dünyanın bütün dillərində ən güclü daxili ənənələrindən biridir. Dünyada elə bir dil yoxdur ki, 150 fonemə, 50 feil

zamanına və 30 cəm şəkilçisinə malik olsun. Dilin həddindən artıq təfərrüatlı vasitələrə malik olması dili nəinki asanlaşdırır, əksinə hətta çətinləşdirir. Buna görə də hər hansı bir dil həddindən artıq təfərrüatlandırmağa müqavimət göstərir. Dil danışanların iradəsindən asılı olmayaraq ünsiyyət üçün zəruri olan dil vasitələrini rəşional və qənaətlə seçir.

6. Nitq məlumatının mürəkkəbliyini məhdudlaşdırmaq tendensiyası. Son tədqiqatlarla sübut edilmişdir ki, nitqin yaranması prosesində nitq məlumatının mürəkkəbliyini məhdudlaşdıran psixoloji amillər fəaliyyət göstərir. Nitqin yaranması prosesi, yəqin ki, fonemin morfemə, morfemin sözə və sözün cümləyə ardıcıl sürətdə yenidən kodlaşdırılması yolu ilə gedir. Bu səviyyələrdən hansı birindəyə yenidən kodlaşdırma uzunmüddətli deyil, insanın həcmi 7 ± 2 simvol məlumata bərabər olan operativ yaddaşına edilir. Operativ yaddaşda keçid aşağı səviyyədən yüksəyə doğru keçilirsə, onda daha yüksək səviyyədə olan bir vahidin dilin aşağı səviyyəsindəki vahidə maksimum nisbəti 9: 1 nisbətindən artıq ola bilməz (Москович В.А. Глубина и длина слов в естественных языках. Вопросы языкознания. 1967, №6, с.17).

7. Sözünləksik mənasını itirməsi ilə paralel olaraq onun fonetik quruluşunun dəyişməsi tendensiyası. Bu tendensiya özünü ən çox əsas nitq hissələrinə daxil olan sözlərin (leksik mənası olan sözlərin) köməkçi nitq hissələrinə və şəkilçilərə çevrilməsində göstərir.

8. Sadə strukturlu dillərin yaradılması tendensiyası. Dünyanın demək olar ki, bütün dillərində elə bir dil tipi yaratmaq meyli müşahidə edilir ki, burada morfemlər sadə üsullarla bir-birinə birləşsinlər.

Dünya dillərinin əksəriyyətini aqlutinativ dillər təşkil edilir. Bunun əsas səbəbi odur ki, bu dillərdə morfemlərin sözdəki sərhadı aydın görünür; ən uzun sözdəki sərhadı aydın görünür; ən uzun sözlərdə belə morfemləri ardıcıl müəyyənləşdirmək mümkündür. Digər tərəfdən, belə dillərdə söz və forma yaratmaq da asandır: söz yaradan yaxud forma yaradan dil ünsürləri (morfemlər) ardıcıl sürətdə sözünlə kökünə yapışdırılır, həm də sözyaradan morfemlər, adətən, formayaradan morfemlərdə əvvəl sözə birləşdirilir. Morfemlərin söz kökünə ardıcıl birləşdirilməsi üsulu digər morfoloji üsullara nisbətən daha az psixi enerji tələb edir (Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка издательство. Москва. Наука, 1970, 604 с. s.235-250).

Dillərin inkişafından danışarkən dilxarici amilləri də unutmamaq olmaz. Məlumdur ki, dilin tarixi həmin dildə danışan xalqın tarixi ilə birbaşa bağlı olur. Digər tərəfdən mürəkkəb, dinamik və çoxsahəli hadisələrlə zəngin olan dilin strukturunda daim sistemli və systemsiz dəyişikliklər baş verir. Aid olduğu xalqla birlikdə dəyişib inkişaf edən dil ondan təcrid olunmuş şəkildə inkişaf edə bilməz. Bu səbəbdən də dil onu əhatə edən mühitdə, bu dildə danışan xalqın həyatında baş verən dəyişikliklər dildə də öz təsirinə saxlayır. Bu deyilən dəyişikliklər dilçilərə bu

qənaətə gəlməyə əsas vermişdir ki, dildə baş verən dəyişikliklərin bir qismi dilxarici amillərin təsiri ilə baş verir və bu amillər insanın fəaliyyəti ilə, cəmiyyətin tarixi inkişafı ilə birbaşa bağlıdır. Dilin inkişafına təsir edən amillər dilin strukturundan kənardadır və onlar dilin norma və strukturunu əhatə edir.

Dilçilik ədəbiyyatında iki dilin təmasda olduğu zaman dillərdən birinin ona təsir göstərən digər dilin bəzi xüsusiyyətlərini mənimsəyə bildiyi haqqında müşahidələr çoxdan məlumdur. Bu təsirin nəticəsində dilin bütün səviyyələrində müəyyən dəyişikliklər baş verə bilər. Məsələn, Azərbaycan dilinin şimal dialektlərində a, o, u, ı burun saitlərinin və bir sıra boğaz samitlərinin yaranması İber-Qafqaz dillərinin təsirinə nəticəsidir. Dillərin təmasında qarşılıqlı təsir daha çox özünü leksik səviyyədə göstərsə də bu hala dilin bütün səviyyələrində rast gəlmək olur. Dillərarası əlaqələrin səbəblərinə gəlcə qeyd olunmalıdır ki, burda yalnız bir səbəblə məhdudlaşmaq olmaz. Bu barədə danışırkən R. Heydərov yazır: "...bu səbəblərdən danışırkən ilk növbədə ta qədimdən bu günə qədər olan tarixi hadisələri nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu əlaqələrin yaranmasında və intensivləşməsində mövcud olan ilkin şərtlər kimi xalqların bir yerdən digər yerlərə köçməsi, ilkin qəbilə və tayfadaxili əlaqələri, müxtəlif dövrlərdə baş verən müharibələri, ticarət əlaqələri, dövlətin yaranması və onun dil siyasəti, təhsil sisteminin yaradılması, internet və distans təhsilin gətirdikə daha çox yayılması, miqrasiyanın adi hal almasını göstərmək olar. Bütün bunların hamısı dil əlaqələrinin yaranma səbəblərini şərtləndirən amillərdir (Heydərov R. Dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolu. Bakı, Nurlan, 2013, 216 s., s.50).

Dil əlaqələri nəticəsində dilin bütün səviyyələrində dəyişikliklər baş verə bilər. Bu dilin ən sabit qatları olan fonetik və qrammatik səviyyələrində də rast gəlinə bilər. Bu isə dilin inkişafında dil əlaqələrinin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu göstərir.

Nəticə. Dil yalnız hazır bir məhsul deyil, V. fon Humboldtun qeyd etdiyi kimi, yaradıcı bir fəaliyyətdir və o, eyni zamanda həm sabitliyi, həm də hərəkətliliyi özündə birləşdirən mürəkkəb, özünü tənzimləyən bir sistemdir.

1. Dilin inkişafı daxili – intralingvistik) və xarici – ekstralingvistik amillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində baş verir. Cəmiyyətin inkişafı, dillərin kontaktı kimi dilxarici amillər inkişaf üçün təkan verir, analogiya, ahəng qanunu kimi daxili amillər isə bu yenilikləri dilin öz strukturuna uyğunlaşdıraraq sistemin bütövlüyünü qoruyur.

2. Dil dəyişiklikləri bir qayda olaraq sıçrayışla deyil, tədricən baş verir. E. Polivanovun qeyd etdiyi kimi, hər bir nəsillə cüzi dəyişikliklər gətirir və bu kiçik yerdəyişmələr əsrlər keçdikcə fundamental sistem dəyişikliklərinə çevrilir. Bu tədricilik insanlar arasında qarşılıqlı anlaşmanı təmin edən ən mühüm mexanizmdir.

3. Dilin təkamülündə A. Martinenin vurğuladığı "enerjiyə qənaət" prinsipi mühüm rol oynayır. İnsan nitqi fizioloji olaraq ağırlıq yaradan formalardan

uzaqlaşmağa, tələffüzü asanlaşdırmağa və daha az səylə daha çox məlumat ötürməyə meyllidir.

4. Cəmiyyətdəki təbəqələşmə, elmi-texniki tərəqqi və yeni ünsiyyət ehtiyacları dilin lüğət tərkibindən qrammatikasına qədər bütün səviyyələrinə birbaşa təsir göstərir.

5. Dilin fasiləsiz dəyişməsinə baxmayaraq, onun nisbi sabitliyi və ədəbi normaların qorunması sistemin öz-özünə identikliyi saxlamasına imkan verir. Bu sabitlik dilin nəsildən-nəslə maneəsiz ötürülməsini və mədəniyyətin varisliyini təmin edir.

Xülasə

Məqalədə qloballaşma prosesinin müasir dil mühitinə təsiri və bu proses fonunda ikidilliliyin formalaşması araşdırılır. Qloballaşma təkcə iqtisadi və siyasi inteqrasiya ilə deyil, həm də dil mühitinin sürətli transformasiyası ilə səciyyələnir. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı, ingilis dilinin qlobal lingua franca statusu qazanması, eləcə də elmi və peşəkar fəaliyyətin beynəlmilləşməsi fərdi və kütləvi bilinqvizmin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Xüsusilə Azərbaycan cəmiyyətində “plaza dili” və rəqəmsal ikidillilik kimi dil hadisələri sosiolinqvistik baxımdan təhlil edilmişdir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, müasir dövrdə ikidillilik artıq fərdi seçim deyil, qloballaşmanın yaratdığı sosial və intellektual zərurətdir.

AYBANIZ GADASHOVA

“INTRA-LINGUISTIC AND EXTRA-LINGUISTIC FEATURES OF LANGUAGE DEVELOPMENT”

ABSTRACT

The article examines the impact of globalization on the contemporary linguistic environment and the emergence of bilingualism under these conditions. Globalization is characterized not only by economic and political integration but also by rapid linguistic transformation. The expansion of information technologies, the dominance of English as a global lingua franca, and the internationalization of scientific and professional activity have led to the widespread development of individual and social bilingualism. Particular attention is paid to sociolinguistic phenomena such as “plaza language” and digital bilingualism in Azerbaijani society. The study concludes that bilingualism in the modern world is no longer a personal choice but a social and intellectual necessity shaped by digital globalization.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается влияние процессов глобализации на современную языковую среду и формирование билингвизма. Глобализация проявляется не только в экономической и политической интеграции, но и в глубокой трансформации языкового пространства. Развитие информационных технологий, утверждение английского языка в статусе глобального lingua

franca, а также интернационализация научной и профессиональной деятельности способствуют распространению индивидуального и массового билингвизма. Особое внимание уделяется таким социолингвистическим явлениям, как «плаза-язык» и цифровой билингвизм в азербайджанском обществе. В результате исследования делается вывод о том, что билингвизм в условиях глобализации является социальной и интеллектуальной необходимостью, а не индивидуальным выбором.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Heydərov R. Dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolu. Bakı: Nurlan, 2013, 216 s.
2. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. III cild. Bakı: Nurlan, 2004.
3. Rəcəbli Ə. İnterferensiya. Bakı: Nurlan, 2016, 240 s.
4. Rəcəbli Ə. Nəzəri dilçilik. Bakı: Nurlan, 2003, 515 s.
5. Sössür F. Ümumi dilçilik kursu. Bakı: Mütərcim, 2003. – 212 s.
6. Вайнрайх У. Языковые контакты. Киев, 1979. – 264 с.
7. Звегинцев В. А. Теоретические аспекты причинности языковых изменений // Новое в лингвистике. Вып. 3. – М., 1963.
8. Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях. – М.: Издательство иностранной литературы, 1960. – 261 с.
9. Мартине А. Структурные вариации в языке // Новое в лингвистике. Вып. 4. – М., 1965. – с. 449–464.
10. Мейе А. Сравнительный метод в историческом языкознании / Пер. с франц. – М.: Издательство иностранной литературы, 1954. – 104 с.
11. Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка / Под ред. Б.А. Серебренникова. – М.: Наука, 1970. – 604 с.
12. Пауль Г. Принципы истории языка / Пер. с нем. – М.: Издательство иностранной литературы, 1960. – 500 с.
13. Поливанов Е. Д. Статьи по общему языкознанию. – М.: Наука, 1968. – 376 с.
14. Реформатский А. А. Введение в языковедение. – М.: Аспект Пресс, 1996.
15. Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи. – М.-Л.: Соцэкгиз, 1934. – 223 с.
16. Chomsky N. Rules and Representations. – New York: Columbia University Press, 1980. – 299 p.
17. Crystal D. Language and the Internet. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
18. Labov W. Principles of Linguistic Change, Vol. 2: Social Factors. – Oxford: Blackwell Publishers, 2001

Rəyçi: professor Z.Məmmədova